

'כללי הקל וחומר' – חומר חדש מספרות הכללים מבית מדרשו של
ר' יצחק קנפנטון

יוצאים לאור על ידי אבירם רביצקי

מבוא

בכתב יד לונדון, מונטיפיורי 158 (במכון לתצלומי כתבי יד עבריים, סרט F 5158), נמצא פירוש על כללי מידת קל וחומר.¹ בספרות הכללים הוקצה על פי רוב מקום נרחב לדיון בהיבטיה השונים של מידה זו ובדרכי יישומה בספרות התלמודית.² ייחודו של הפירוש שלפנינו הוא ביישומם החדשני של עקרונות הלוגיקה האריסטוטלית לגבי הבנת ההיבטים השונים של מידה זו. עצם השימוש בלוגיקה לגבי פירוש מידת קל וחומר, ולגבי ביאור המידות שהתורה נדרשת בהן בכללן, הוא עניין ייחודי, שכן הוא משקף השכלה מגוונת – פילוסופיה (לרוב ממקורות עבריים וערביים, ולעתים גם ממקורות סכולסטיים-לטיניים³), ספרות תלמודית ורבנית, ונכונות לבחון את הלימוד התלמודי על פי חכמה 'חיצונית'. אולם הוא אינו מיוחד לפירוש שלפנינו. כבר בתחילת המאה הארבע עשרה החלו חכמים לתת את דעתם ליחסים שבין הלוגיקה – בעיקר בתחום תורת ההיסק והלשון – ובין עקרונות הפרשנות וההיסק שבספרות התלמוד.⁴ עם זאת, דרך היישום של הלוגיקה בפירוש זה ייחודית, וההיבטים הלוגיים שמוצא המחבר במתודולוגיה של מידת קל וחומר חדשניים ואיני מכיר להם מקבילה. השפעת הלוגיקה על 'כללי הקל וחומר' ניכרת הן בשפע הרב של המונחים הלוגיים המשמשים את המחבר, הן בארגון הדיון על פי עקרונות הלוגיקה והמטפיזיקה האריסטוטליות.

שייכות 'כללי הקל וחומר' לבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון

ישנם כמה סימנים המורים שפירוש זה הגיע אלינו מחוגו של ר' יצחק קנפנטון, שבבית מדרשו יושמו עקרונות הסמנטיקה האריסטוטלית והלוגיקה בכללה להבנת

- * ברצוני להודות לד"ר קטרינה ריגו, שקראה נוסח ראשון של מאמר זה, על הערותיה החשובות.
- 1 לדיון קצר ותמציתי בחיבור זה ראה אבירם רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית: יישומה של הלוגיקה האריסטוטלית בפירושי המידות שהתורה נדרשת בהן, ירושלים תש"ע, עמ' 280–283. במאמר זה ישנם כמה תיקונים ביחס למה שכתבתי בספרי הנ"ל.
 - 2 ראה למשל ר' שמשון מקינן, ספר כריתות, מהדורת שב"ד סופר וי"מ סופר, ירושלים תשכ"ח, עמ' י-לא; ר' ישועה בן יוסף הלוי, הליכות עולם, מהדורת ש' פורטנוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' ק-קכא; ר' אהרון אבן חיים, מידות אהרון, ירושלים תשנ"ב, עמ' יז-עא, ועוד הרבה.
 - 3 ראה אבירם רביצקי, 'מתודולוגיה תלמודית ולוגיקה סכולסטית: על פירושו של ר' אברהם אליהו כהן לברייתא דר' ישמעאל והערה על מקורות הפלפול הספרדי', דעת 63 (תשס"ח), עמ' 87–102.
 - 4 ראה הנ"ל, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 5–10.

המתודולוגיה של התלמוד.⁵ מבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון, ש'רביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים הרבה,⁶ הגיעו אלינו עוד חמישה פירושים שונים למידת קל וחומר ולמידות שהתורה נדרשת בהן בכללן⁷ – מה שמעיד על עיסוק אינטנסיבי למדי בתחום תלמודי זה בין חכמי החוג.

כתב היד של 'כללי הקל וחומר' הוא ככל הנראה מראשית המאה השש עשרה, והוא כתוב בכתובה ספרדית בינונית.⁸ עובדות אלה כשלעצמן יש בהן כדי להעלות

- 5 על חכם זה ראה א' דוד, 'לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון', קרית ספר נא (תשל"ז), עמ' 324–326. על שיטתו הלמדנית ועל השיבותה במסורת הלימוד הספרדית כבר עמדו חוקרים רבים. ראה ח' בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', ספונות, יג (תשל"א–תשל"ח), עמ' 1–2; קב; ח"ז דימיטרובסקי, 'על דרך הפלפול', בתוך: ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' קא–קפא; הנ"ל, 'בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת', ספונות ז (תשכ"ג), עמ' מג–קב; ד' בויראין, 'דרכם בקודש: על שיטת לימוד התלמוד בקרב מגורשי ספרד', פעמים 3 (תשמ"ז), עמ' 73–82; הנ"ל, העיון הספרדי: לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד, ירושלים תשמ"ט; הנ"ל, 'מחקרים בפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד: חלוקא דרבנן', ספונות ב (יז, תשמ"ג), עמ' 165–184; הנ"ל, 'חידושי פרק הזהב שבספר מהריי נמרסי', בתוך: ח"ז דימיטרובסקי (עורך), מחקרים ומקורות, א, ניו יורק תשל"ה, עמ' 445–511; הנ"ל, 'מחקרים בפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד: שורש וענף: שמעתא דתגרי לוד למהר"י אבוב', ספונות ד (יט, תשמ"ט), עמ' 11–22, D. Boyarin, 'Moslem, Christian, and Jewish Cultural Interaction in Sefaradic Talmudic Interpretation', *Review of Rabbinic Judaism* 5 (2002), pp. 1–33; וראה עוד י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תש"ס, ב, עמ' 141–144; הנ"ל, 'לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15', י"ט עסיס וי' קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47–62; הנ"ל, הלכה, מנהג, ומציאות באשכנז, ירושלים תשנ"ו, עמ' 79–93; א' גרוס, 'קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה ה-15', פעמים 31 (1987), עמ' 3–21; מ' ברויאיר, 'אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד', עמ' 183–186; יואל מרציאנו, 'מארגון הקסטיליה – לתולדות שיטת לימודם של חכמי ספרד במאה החמש עשרה', רבניץ עז (תשס"ח), עמ' 573–599. להשפעתה של שיטת ר' יצחק קנפנטון בדורות מאוחרים יותר ראה למשל E. Lawee, 'The Omnisignificant Imperative in Rashi Supercommentary in Late Medieval Spain', *Hispania Judaica Bulletin* 10 (=Between Edom and Kedar: *Studies in Memory of Yom Tov Assis*, edited by Aldina Quintana et al., Jerusalem), 192–199; 2014, part 1, pp. 169–192; א' גרוס, 'פולמוס על שיטת ה"שמירה": לתולדות לימוד פירוש רש"י בדור גירוש ספרד', *AJS Review* 18 (1993), חלק עברי, עמ' א–כ.
- 6 השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטרוטיאל, בתוך: שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, עם מבוא מאת א' דוד, ירושלים: מרכז דינור, תשנ"א, עמ' 30.
- 7 ראה רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 246.
- 8 בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד עבריים מתאורך כתב היד למאה החמש עשרה, וראה עוד H. Hirschfeld, *Descriptive Catalogue of the Hebrew Mss. of the Montefiore Library*, London 1904, p. 46, #158; אולם העובדה שכתב היד מכיל גם את 'מאמר קצר במלאכת השיר' מלמדת שאין להקדים את כתב היד יותר מראשית המאה השש עשרה. ראה על כך להלן. הירשפלד, אגב, לא התייחס לפירוש הנוסף על י"ג מידות ולא ל'כללי הקל וחומר', שבכתב היד, ראה עליהם להלן.

את ההשערה שפירושו משתייך לאסכולה הקנפנטונית, שכן חכמים ספרדים במאות החמש עשרה והשש עשרה עסקו בפירוש המידות שהתורה נדרשת בהן ובספרי הכללים בכלל, באופן מוגבר,⁹ וחכמי החוג הקנפנטוני הם הראשונים ששלחו את ידם במלאכות אלו.

יתרה מזו, כתב היד, שכל חלקיו נכתבו על ידי אותו סופר, מכיל חיבורים שמתקבל על הדעת שחכם מבית המדרש הקנפנטוני ירצה להעתיקם ולכרכם יחד, שכן הם עוסקים במידות שהתורה נדרשת בהן, בכללי התלמוד כפי שלימדו ר' יצחק קנפנטון ובפואטיקה:

דף ב18–א: פירוש י"ג מידות לר' משה אבן מוסא.¹⁰

דף ב25–א: פירוש נוסף על המידות שהתורה נדרשת בהן. הפירוש מתחיל במילים: 'ק"ו. הכלל העולה מדברי הר"מ ו' מוסא מזה הק"ו'. המחבר מעיר הערה על דברי ר' משה אבן מוסא וממשיך לפרש את המידות על פי דרכו.

דף ב30–א25: 'כללי הק"ו', החיבור המתפרסם כאן.

דף ב30–ב36: 'כללי דרכי התלמוד'. מדובר בקטע מספר 'דרכי התלמוד' לר' יצחק

קנפנטון.¹¹

דף א37–א48: 'מאמר קצר במלאכת השיר'. חיבור זה הוא החיבור 'שקל הקדש' שנתחבר ככל הנראה על ידי ר' שלמה אלמולי בראשית המאה השש עשרה. הוא עוסק ביסודות תורת השירה העברית, אך כמבוא לנושא זה מוקדש חלק ניכר ממנו לדיון בדקדוק העברי.¹² העיסוק בשפה ובדרכי ההבעה היה דומיננטי מאוד באסכולה

9 ראה למשל דברי רבי יוסף בן משה אלאשקר, מקובל ספרדי בן התקופה, הכותב בהקדמת פירושו הקבלי למידות שהתורה נדרשת בהן: 'דע לך שבאלו המדות רבו הפירושים'. רבי יוסף בן משה אלאשקר, צפנת פענח, מהדורת מ' אידל (פקסימיליה מכתב יד ירושלים 154 40), ירושלים תשנ"א, דף 205א.

10 לפירוש ר' משה אבן מוסא ראה מ' היגר, 'פירוש ר' משה אבן מוסא על הי"ג מדות של ר' ישמעאל', א' מארכס (עורך), ספר היובל ללוי גינצבורג, חלק עברי, ניו-יורק תש"ו, עמ' צג–קכו. על יחסו של פירוש אבן מוסא לפירושי החוג הקנפנטוני ראה רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 283–284.

11 אעיר כאן כי דף 31 שבכתב היד אינו במקומו ויש לכרכו בין דף 33 לדף 34.

12 חיבור זה כבר נדפס בסוף ספר 'לשון למודים' לר' דוד בן שלמה אבן יחיא, קושטא רס"ו; קושטא ר"פ; קושטא ש"ב. על ייחוסו של החיבור למחברים שונים ראה נ' אלוני, 'מי חיבר את "שקל הקודש"', הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, ד, ירושלים תשנ"א, עמ' 183–189. למהדורה מוערת של החיבור ראה שקל הקדש: מאמר קצר במלאכת השיר, מהדורת ח' ילון, ירושלים תשכ"ה. על זיהוי המחבר כר' שלמה אלמולי ראה שם, מבוא, עמ' לג–לט. לדברי ילון, ר' שלמה אלמולי נולד 'לא אחר רמ"ו' (1486), הוא הגיע לקושטא 'לא אחר שנת רע"ו' (1516), ו'שקל הקודש' שלו נתחבר כנראה בשנת רס"ו (1506). ראה שם, נספחות, עמ' עת–עט (עזרא פליישר קובע, בלא לפרט את סימוכיו, כי אלמולי נולד 'סביב שנת 1490 ופעל בקושטא משנת 1517 לערך'; ראה ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 670, סוף הערה 42). על פי

הקנפנטונית¹³ ולחיבור מעין זה בהחלט יש מקום בין החיבורים שכתב היד מקבץ בו, שהיו מעניינם של חכמי החוג הקנפנטוני.

מעבר לכך, ב'כללי הקל וחומר' ישנם מוטיבים החוזרים ונשנים אצל פרשני המידות בני האסכולה הקנפנטונית: כמו כל בני החוג הקנפנטוני גם מחבר 'כללי הקל וחומר' נזקק להצגה פורמלית של הקל וחומר ושל שלביו השונים, ואף הוא משתמש באותם ה'משתנים' (variables) המקובלים על ידי כל בני החוג, ובאותו 'סיפור המעשה': ראובן ושמעון הבאים ללמוד בישיבה והתנאים והמלגות הניתנים להם – 'הספקה' ו'בית מושב' וכדומה.¹⁴

המגמה שלא לדון במידת קל וחומר באמצעות דוגמאות תלמודיות-הלכתיות מאפיינת את בני החוג הקנפנטוני, ויש לראות בה ניסיון לנסח דיון פורמלי-מושגי,

תיארוכו של ילון, מתקבל על הדעת שכתב היד דגן הועתק בראשית המאה השש עשרה על ידי סופר ספרדי, מסתמא – מן המגורשים, ולאחר ש'שקל הקודש' וכה לתפוצה מסוימת. יתרה מזו, יש לשקול את האפשרות שכתב היד הועתק באזור האימפריה העות'מאנית, אזור שאליו, בין היתר, היגרו חכמים ספרדים. ר' שלמה אלמולי עצמו פעל בקושטא, וחכמים שהושפעו משיטת העיון הקנפנטונית ומפילוסופיה ולוגיקה (ערבית-עברית וסכולסטית גם יחד) פעלו אף הם באזור תרבותי זה במאה השש עשרה, למשל ר' יוסף טאיטאצאק. ראה ש' שלם, 'המתודה הפרשנית של רבי יוסף טאיטאצאק וחוגו, מהותה ודרך חקירתה', ספונות יא (ספר יוון, א; תשל"א-תשל"ח), עמ' קיג-קלד; י"ב סרמוניטה, 'הספרות הפילוסופית הסכולאסטית בספר "פורת יוסף" לרבי יוסף טאיטאצאק', ספונות, שם, עמ' קלה-קפה, וראה עוד בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד' (לעיל, הערה 5). 'מאמר קצר במלאכת השיר' מתחיל, בכתב היד דגן, בדף 37א:

מאמר קצר במלאכת השיר [...] אודיעך קצת מאשר כתבו חכמי השיר בדרך קצרה, יכלול מה שאיפשר [=שאפשר] מהודעת דרכיהם ואפני שמושם, ולעשות רצונך אדני חפצתי. [במהדורות 'לשון למודים' וחנוך ילון, ובכתבי יד נוספים של החיבור, נוסף כאן: 'ואבוא היום בעזרת העוזר יתעלה לחבר מאמר בתכלית הקצור כדי האיפשר אפיק רצונך בו, וקראתי שמו שקל הקדש כי בו יודעו הדרכים לעשות השירים השקולים בלשוננו הקדוש!'. ואומר, כי מהמבואר בעצמו שזאת המלאכה, רצוני מלאכת השיר, היא חלק מחכמת הלשון, אבל החלק האחרון ממנה, וכמו שכת' זה החוקר בספרו האחרון ממלאכת ההגיון, המכונה ב'ספר השיר'. וא"כ הוא מבואר שהמתעסק בלמוד זאת המלאכה ראוי שתקדם לו הידיעה בדקדוק הלשון, הואיל והיא קודמת אליה בסדר ובלימוד.

השווה לשון למודים, קושטא ר"פ, שם, דף 49ב; מהדורת ילון, שם, עמ' מא-מב. המחבר רואה אפוא את חיבורו כשייך לתחום הכללי של תורת הלשון, כלומר תחום ההבעה, והוא מזהה את תורת השיר עם נושאו של 'ספר השיר' – ה'*Poetica* לאריסטו, שבימי הביניים נכלל כאחרון בקובץ הכתבים הלוגיים של אריסטו – ה'אורגנון'. ראה על כך D. L. Black, *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy*, Leiden 1990 על משנתו של ר' שלמה אלמולי, ובעיקר על עיסוקו בלוגיקה אריסטוטלית, ראה ש' רגב, 'עיונים במשנתו הפילוסופית-דתית של ר' שלמה אלמולי', דעת 62 (תשס"ח), עמ' 71-97.

13 ראה להלן, הערה 57.

14 ראה להלן, הערה 43.

מעין העיסוק בנוסחאות פורמליות של טיעונים בספרות הלוגיקה.¹⁵ השימוש באותן הנוסחאות אצל חברי החוג הקנפנטוני ואצל מחבר 'כללי הקל וחומר' מראה שגם מחבר זה הוא מבני אותו חוג ספרדי.

יתרה מזו, כמו בני החוג הקנפנטוני גם מחבר 'כללי הקל וחומר' דן ביחס שבין שם המידה למהותה. הוא עומד על הקושי שלפיו השם 'קל וחומר' מציין לכאורה רק את אחת מצורות הלימוד של הקל וחומר (לימוד מנושא קל שיש בו חומרא, לנושא חמור שגם בו תהיה החומרא), ותשובותיו דומות לתשובות שניתנו לשאלה זו על ידי חכמים אחרים בני החוג.¹⁶

ב'כללי הקל וחומר' אפשר למצוא גם נקיטת עמדה ברורה בנושא שעמד במחלוקת בין חכמי החוג הקנפנטוני – משמעותו של שלב 'וחזר הדין' בתהליך לימוד הקל וחומר.¹⁷

יישומים יחודיים של הלוגיקה האריסטוטלית ב'כללי הקל וחומר' מכל הפירושים למידות שהתורה נדרשת בהן שהשתמרו מן החוג הקנפנטוני, השפעת הלוגיקה ניכרת ביותר ב'כללי הקל וחומר' – במינוח, בתוכן ובמבנה. החיבור מורכב מארבעה חלקים: החלק הראשון עוסק 'בביאור מהו הק"ו', כלומר בהגדרת טיעון הקל וחומר ובהסברו הפורמלי. החלק השני עוסק 'בחומר הק"ו', כלומר במרכיבים היסודיים שמהם מורכב טיעון הקל וחומר. החלק השלישי 'בצורת הק"ו', כלומר בעקרונות המארגנים של הקל וחומר הקובעים את תבנית הטיעון ואת מהלכו הלוגי.¹⁸ החלק הרביעי עוסק 'בביאור הק"ו' המופתי ושאינו מופתי אשר הכונה בו ביאור הפורכת,¹⁹ כלומר בהבחנה בין טיעון קל וחומר חזק ובין טיעון קל וחומר חלש, הבחנה התלויה בטכניקות הפרכת הקל וחומר.²⁰

15 על כך עמדתי בספרי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 7-3.

16 ראה להלן, הערה 57.

17 ראה להלן, הערה 123.

18 מעבר לעניין המיוחד שבארגון הדיון על פי קטגוריות של חומר וצורה, בולטת בדברי המחבר בחלק זה גם המגמה הפורמליסטית, כלומר הדרישה לבניית טיעון הקל וחומר על פי עקרונות וכללים מדויקים הנותנים את התוקף לטיעון.

19 אולי צריך לומר: הפרכות.

20 בחלקו הראשון של החלק הרביעי מנתח המחבר כמה מיני פרכות: 'פירכא מדין' ו'פירכא מסברא', וכן פרכה על המלמד (היא פרכה על 'עיקרא דדינא') ופרכה על הלמד (היא פרכה על 'סיפא דדינא'). בחלק השני של החלק הרביעי המחבר עומד על שלוש שיטות להתגבר על הפרכות השונות: הפיכת הטיעון מקל וחומר של נושאים לקל וחומר של מקומות; הכנסת הפרכה לתוך הקל וחומר; הפרכת הפרכה. סוגי פרכות אלו וכן השיטות השונות להתגבר עליהן נידונות בספרות הכללים (ראה המקורות לעיל, הערה 2), ודומה שבתוכן ניתוחו של

ברור שהמחבר מיישם את ההבחנה המטפיזית האריסטוטלית שבין חומר וצורה לגבי ניתוח ההיבטים השונים של טיעון הקל וחומר. 'חומר הקל וחומר' לשיטתו הוא ארבעת 'הגבולים' המשמשים בטיעון הקל וחומר: 'מלמד' ו'למד' ו'מגלה' ו'דבר הנלמד'. 'צורת הקל וחומר' היא המבנה הפורמלי שבו מאורגנים ארבעת 'הגבולים', מבנה הקובע את תכלית הטיעון ואת מגמתו. ניכר שכוונת המחבר לבחון את טיעון הקל וחומר על פי אמות המידה שבהן מנתח הסילוגים האריסטוטלי ב'ספר ההיקש' (*Analytica Priora*) ובספרות הלוגיקה בימי הביניים. כוונתי למבנים השונים ('תמונות', בלשון הלוגיקה העברית הימית-ביניימית), שבהם מאורגנים המונחים המשמשים בהקדמות ההיקש ובמסקנתו: 'הגבול הגדול', 'הגבול הקטן' ו'הגבול האמצעי'.²¹ אף אפשר לזהות הקבלה בין חלקי 'כללי הקל וחומר' ובין חלקיו של האורגנון האריסטוטלי, כפי שאלו הובנו בימי הביניים:²² 'ספר המאמרות' (*Categoriae*) ו'ספר המליצה' (*De Interpretatione*) – העוסקים במונחים ובפסוקים (פרופוזיציות), המהווים בהקשרם בין

המחבר אין חידושים עקרוניים. חידושו הם בארגון הדיון: ראשית, כאמור, הוא מעוניין לברר מהו 'קל וחומר מופתי' ו'קל וחומר שאינו מופתי', דהיינו בבירור הטיעון החזק והטיעון החלש; בעניין זה ניכרת השפעת הלוגיקה. שנית, בדיונו של המחבר ניכרת המגמה של קומבינטיוריקה, דהיינו ארגון שיטתי של כל הצורות התקפות של הקל וחומר, פרוכטיו ויישוביו – עניין שיש בו מגמה של סיכום ושל מיצוי כמותי של החומר.

21 ראה להלן, הערה 60.

22 אלפאראבי ניתח את מבנה האורגנון כך: שלושת הספרים הראשונים של האורגנון עוסקים בהיקש באופן כללי – 'ספר ההיקש' עוסק בסילוגים ו'בתמונותיו' השונות (כלומר במבנים השונים של ההיקש), 'ספר המליצה', שעניינו בפרופוזיציות שאפשר לבחון אותן במונחים של אמת או שקר, הובן על ידי אלפאראבי כניתוח של הקדמות ההיקש, ו'ספר המאמרות', העוסק בסיווג של פרדיקציות, הובן על ידי אלפאראבי כניתוח של יסודות ההקדמות – המונחים המשמשים בהקדמות. הספרים האחרונים של האורגנון עוסקים לשיטת אלפאראבי בהיקשים מתכמות שונות: 'ספר המופתי' דן בהיקש המדעי, 'ספר הניצוח' (*Topica*) בהיקש הדיאלקטי, 'ספר ההטעאה' (*Sophistici Elenchi*) בהיקש הסופיסטי, ומבחינת אלפאראבי, שהאורגנון שהכיר הכיל גם את 'ספר ההלצה' ו'ספר השיר', 'ספר ההלצה' (*Rhetorica*) עוסק בהיקש הרטורי ו'ספר השיר' (*Poetica*) בהיקש הפואטי. ראה D. M. Dunlop, 'Al-Farabi's Introductory *Risalah on Logic*', *Islamic Quarterly* 3 (1956-7), p. 227 שם, עמ' 231–232). ניתוח דומה של חלקו הראשון של האורגנון נמצא גם אצל רב סעדיה גאון, ראה ספר יצירה (כתאב אלמבאדי) עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף, תרגום וביאור יוסף קאפה, ירושלים תשל"ב, עמ' נג–נד (דברי המהדיר, שם, הערה 83, הם כשגגה היוצאה מלפני השלטי). והשווה I. Efron, *Maimonides' Treatise on Logic*, New York (1938) [1938] 8 [1938] עמ' מא–מב, מז–מח. כמו כן ראה אבן רשד, הביאור האמצעי לספר הניצוח, תרגום ר' קלונימוס בן קלונימוס, כ"י ניו יורק, בהמ"ל 2486 (סרט 28739), דף 2236–2237א, וכן Thomas Aquinas, *Commentary on the Posterior Analytics*, introduction, p. 8 of Aristotle, trans. by F. R. Larcher, Toronto 1970, introduction, p. 8, ראה בלק, לוגיקה (לעיל, הערה 12), עמ' 78–101.

ספרי האורגנון, 'חומר' להיקש – מקבילים לחלק השני של 'כללי הקל וחומר'; 'ספר ההיקש' (*Analytica Priora*) – העוסק במבנים הפורמליים של הסילוגיזם – מקביל לחלק השלישי של החיבור; ו'ספר המופת' (*Analytica Posteriora*) – העוסק בסילוגיזם מדעי, כלומר בהיקש שתוכנו מלמד על המציאות (או בלשון המקובלת בלוגיקה העברית של אותם ימים, ב'היקש מופתי') – מקביל לחלק הרביעי של החיבור.²³ החלק הראשון של החיבור הוא בבחינת הקדמה והסבר כללי-עקרוני על מידת קל וחומר, ובו מיישם המחבר את עקרונות תורת ההגדרה, כפי שאלו נוסחו בספרי הלוגיקה.²⁴ אולי אפשר לראות בחלק זה מקבילה מבנית כלשהי ל'ספר המבוא' (*Introductio [Isagoge]*) שנתחבר על ידי פורפיריוס, ושזורף בימי הביניים לקובץ האורגנון האריסטוטלי.²⁵ במהלך דיוניו, מחבר 'כללי הקל וחומר' משתמש במונחים ובהבחנות רבים שמקורם בספרות הלוגיקה והפילוסופיה האריסטוטליות: 'חומר', 'צורה', 'צורה טבעית' ו'צורה תבניתית', 'סוג', 'הבדל', 'ציר', 'גבולים', 'שלילה', 'חיוב', 'זולת הדרוש', קל וחומר 'מופתי' ועוד, כולם שגורים על לשון מחבר הפירוש, מה שמצביע על חידרה מעמיקה של הלוגיקה האריסטוטלית לתחומי העיסוק במתודולוגיה התלמודית, מהלך שגם הוא מאפיין את החיבורים המתודולוגיים שהגיעו אלינו מבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון. במקומות מסוימים נראה שישנה השפעה של הלשון הערבית על לשון המחבר, והדבר יכול להעיד על זיקתה של העברית הרבנית של יהודי ספרד הנוצרית אף במאה החמש עשרה ללשון הספרות המדעית שעיצבה את תרבות יהודי ארצות האסלאם.²⁶

איכות כתב היד ונוסחו ותכונות המהדורה שלהלן

נוסח החיבור שבכתב היד נהיר, והקריאה בו על פי רוב רהוטה. במקומות מסוימים חזר הסופר על שורות או מילים מחמת הדומות, או מסיבות טקסטואליות אחרות, ובמהדורה הערתי על מקומות אלה. לעתים רחוקות השמיט הסופר מילים או משפטים (או שהטקסט שלפניו היה פגום), והשתדלתי להשלים מקומות אלה בציון הערה מבהירה. בכמה מקומות הוספו בכתב היד סימני היפוך מילים או מחיקת מילים, והדבר יכול להעיד שהסופר, או מהדיר או לומד מאוחר יותר, טרח להגיה את כתב היד ולתקנו. על מקומות אלה הערתי במהדורה.

23 לניתוח חיבורי האורגנון מן הזווית ההיסטורית של התהוות קובץ כתבי האורגנון, ומן הזווית הלוגית של תוכני החיבורים, ניתוח שמציג את משמעות עריכת הקובץ באופן שונה מן האופן שבו הובנו הדברים בימי הביניים, ראה W. C. Kneale and M. Kneale, *The Development of Logic*, Oxford 1962, pp. 23-100

24 ראה להלן, הערה 28.

25 עם זאת, קשה לראות דמיון בין תוכני 'ספר המבוא' לתוכני החלק הראשון מ'כללי הקל וחומר'.

26 ראה להלן, הערות 33, 37, 118.

המהדורה שלהלן היא מהדורה דיפלומטית בעיקרה. הוספתי סימני פיסוק, כולל גרשים, סימני שאלה וקריאה, וכן ניקוד חלקי במקומות שהדבר נדרש, וחילקתי את הטקסט לפסקאות לפי העניין. סימני הפיסוק והסוגריים שבטקסט הם שלי. סוגריים עגולים הם סימן למחיקה שלי, אלא אם כן יצוין שהמחיקה במקור. סוגריים מרובעים הם השלמות של קיצורים, פתיחת ראשי תיבות, או תוספת מילים להקלת הקריאה. כאשר מילים מקוצרות המסומנות בכתב היד בגרש הושלמו, הגרש הושמט. כאשר ראשי תיבות המסומנים בגרשיים בכתב היד נפתחו, הגרשיים הושמטו. (?) הוא סימן שהקריאה בכתב היד מסופקת.

כללי הקל וחומר

כתב יד לונדון, מונטיפיורי 158 (סרט F 5158), דפים 25א–230

(25א) כללי הק[ל] ו[חומר]. הדבור נחלק לד' חלקים: החלק הא' בביאור מהו הק[ל] ו[חומר]. החלק הב' בחומר הק[ל] ו[חומר]. החלק הג' בצורת הק[ל] ו[חומר]. החלק הד' בביאור הק[ל] ו[חומר] המופתי ושאינו מופתי אשר הכוונה בו ביאור הפורכת.²⁷

החלק הא' בביאור מהו הק[ל] ו[חומר]. הק[ל] ו[חומר] הוא ראיית דבר מה לדבר מה מדבר מה באמצעות קולא וחומר. הנה אמרנו 'ראיית דבר מה' – זה הוא סוג, כי בכאן נכלל ראיית פסוק או ג[זרה] ש[ווה] כי גם הם ראיות לדבר מה. ולפי שהוא ידוע שהגדר מורכב מסוג והבדל²⁸ הנה זהו סוג, ולמה שיכנס בזה הראיה שנביא לדבר מה מענינו ממש לא מדבר אחד²⁹ אמ[רנו] 'לדבר (ב25) מה מדבר [מה]', שתהיה הראיה

27 אולי צריך לומר: הפרכות.

28 ההיזקקות למונחים 'סוג' ו'הבדל' לצורך הגדרת הקל וחומר מראה שהמחבר התכוון להגדיר באופן לוגי-אריסטוטלי את לימוד הקל וחומר. על פי תורת ההגדרה האריסטוטלית הגדרת דבר כוללת את סוגו והבדלו. למשל הגדרת האדם היא 'חי מדבר' – 'חי' הוא הסוג הכולל מינים רבים שאחד מהם הוא מין האדם, ו'מדבר' הוא התכונה האנושית העושה את האדם למין בסוג בעלי החיים – היכולת לחשוב. ראה אפרוס, רמב"ם (לעיל, הערה 22), חלק עברי, עמ' מה, מח. לתנאי ההגדרה בלוגיקה האריסטוטלית ראה אבן רשד, הביאור האמצעי לספר המופת, תרגום ר' יעקב אנטולי, כ"י ניו יורק, בהמ"ל 2486 (סרט 28739), דף 220–222א. על תורת ההגדרה האריסטוטלית ומקומה בתורתו הלוגית של אריסטו ראה R. Smith, 'Logic', J. Barnes (ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle*, Cambridge 1995, pp. 51–53; R. J. Hankinson, 'Philosophy of Science', *ibid.*, pp. 124–127. וראה עוד ש' רוזנברג, 'לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה הי"ד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, כרך א, עמ' 244–246.

29 צריך לומר: אחר.

ממקום אחר. ולמה שכבר יכנס³⁰ בכלל זה הג[זרה] ש[ווה]³¹ אמ[רנו] 'באמצעות קולא וחומרא', רק מהשואה.³² ובוה חלוף³³ גדול, כי הג[זרה] ש[ווה] ידין הדבר בשיווי והק[ל] ו[חומר] ידין שיותר ראוי בלמד מבמלמד. ולמה שמשלימות הגדר להביא התכלית בכלל ג[ם] כ[ן] בזה התכלית באומרו 'קולא וחומרא' כי כל ק[ל] ו[חומר] יהיה התכלית בו ללמוד קולא או חומרא. כי אם המלמד חומר ונמצא בו קולא, יהיה התכלית ללמוד קולא. ובהפך – הפך.³⁴

ועתה נמשול משל הוא יהיה מפתח לכל דיבורנו זה, ר[וצה] ל[ומר] אשר עליו נסובב בענייני דרושינו: איש אחד שמו ראובן, רצוננו³⁵ ללמוד תורה, בא אל המקום אשר שם הישיבה ויבא לפני הרב ויספר לו עניינו ורצונו. ויקבלהו הרב ויצו לתת לו בית מושב, שם יהיה מנוחתו.³⁶ אבל לא נתן לו הספקה. ואח[ר] כ[ך] בא איש אחר

30 בכתב היד נכתב: 'יכנס שכבר', עם סימני היפוך סדר המילים.

31 שהרי גם לימוד של גזרה שווה הוא הבאת ראיה ממקום אחר.

32 ההגדרה היא הנותנת ידע מדעי על אודות הדבר המוגדר, ולא לכלול מה שאינו מהותי לו. ר' משה נרבוני מסביר לכלול כל מה שהוא מהותי לדבר המוגדר, ולא לכלול מה שאינו מהותי לו. ר' משה נרבוני מסביר את תורת ההגדרה שבספר 'כוונות הפילוסופים' לאלגזאלי כך: 'הפירושי אמרו [=של אלגזאלי]: "כי הגדר [=ההגדרה] – מליצה [=אמירה] ממה שיצייר אמתת מהות הדבר בנפש השואל", ירצה, בלי תוספת וחסרון, כי הוא מאמר קצר, מעיר על עצם הדבר ומהותו'. ראה, G. B. Chertoff, *The Logical Part of Al-Ghazali's "Makasid Al-Falasifa", Anonymous Hebrew Translation with the Hebrew Commentary of Moses of Narbonne*, Ph.D. dissertation, Columbia University 1952, part 2, pp. 38-39. בהתאם לתורת ההגדרה האריסטוטלית ראה עוד רוזנברג, לוגיקה ואונטולוגיה [לעיל, הערה 28], עמ' 245-246. בהתאם לתורת ההגדרה נהגו קצת מחברים בימי הביניים להסביר את החלקים השונים שהובאו בהגדרותיהם. כפי שאומר בעניין זה ר' דוד אבן בייליה, מחכמי פורטוגל במאה הארבע עשרה: 'וזהו דרך בעלי מלאכת הדבר [=הלוגיקנים]. כי הם גודרים את הדבר, ואח"כ יבארו צורך החלקים המוכרחים לגדר ההוא' (הטקסט על פי רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית [לעיל, הערה 1], עמ' 92). גם מחבר 'כללי הקל וחומר' נוהג כך. הוא טורח להסביר ולפרש את הצורך בכל אחד מחלקי ההגדרה שניסח. לדוגמה לדרך זו בין חכמי ספרד במאה החמש עשרה ראה ר' חסדאי קרשקש, אור השם, מאמר ב, כלל ד, פרק א, מהדורת ש' פישר, ירושלים תש"ן, עמ' קפג: 'הנה הנבואה [...] הוא שפע שופע לשכל האדם, רוחני, מדעי, מאתו יתברך, באמצעי או בזולת אמצעי, מודיע לו – גם בזולת הקדמות אשר מהם יתחייבו – ענין או ענינים, סכלם האיש ההוא, וזה בכל החמרים, וזה אמנם להישרתו או להישרת זולתו, ורח"ק הולך ומבאר שם, עמ' קפג-קפה, את נחיצות כל חלק וחלק מחלקי ההגדרה. וראה עוד שם, עמ' רלט.

33 דרכו של סופר כתב היד לכתוב פ' סופית כפ' רגילה. הוא כותב כאן: 'חלופ'. בטקסט כתבתי כמקובל בפ' סופית. בעברית הפילוסופית של ימי הביניים פירושי המילה: הבלדל. המונח נגזר מן הערבית: خلاف (כ'לאף) – הבלדל.

34 כלומר אם המלמד קל ויש בו חומרא, יהיה התכלית ללמוד חומרא.

35 צריך לומר: רצונו.

36 ייתכן שהשימוש בתנאים ובמלגות שניתנו או אמורים להינתן לתלמידים משקף את מציאות החיים בישיבות הספרדיות באותם ימים. ראה גרוס, קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה, עמ' 10: 'בתקנות ואלאדוליד משנת 1432 אנו קוראים: "עוד אנו מתקנים שלכל חכם תהא

שמו שמעון, ויצו לתת לו הספקה. ויצו [שמעון] אל אחיו התלמידים ויאמר אליהם: אחי ורעי, הידוע תדעו אם יתן לי הרב בית מושב, אם היה כבר נתן לי הספקה?³⁷ השיבוהו: והלא דין הוא, ומה ראובן הקל שלא נתן לו הספקה – נתן לו בית מושב, אתה האיש אשר נתן לך הספקה – אינו דין שיתן בית מושב?! הנה זה הק[ל] ו[חומר] אשר י(מ)למד³⁸ בו קל, התכלית ללמוד חומר[א].³⁹ ואם נהפוך הדין, ר[וצה] ל[ומר] שהבא אחרון יצא ראשון ולא יתן לו בית מושב,⁴⁰ ואח[ר] כ[ך] יבא השני⁴¹ ולא יתן לו הספקה, יבא הק[ל] ו[חומר] בהפך, ללמוד קולא, בזה הדרך: ומה ראובן החמור, שהספיק לשיתנו לו הספקה – לא הספיק לשיתנו לו בית מושב, שמעון הקל, שלא הספיק שיתנו לו הספקה – יספיק שיתנו לו בית מושב?! ולפי זה תהיה הספקה (כלל)⁴² קלה, ובית מושב חמור, הפך הק[ל] ו[חומר] הראשון. ואם תרצה לקחת במשל במקום 'הספקה', 'בית מושב', להשיבו לדרך הק[ל] ו[חומר] הראשון, ר[וצה] ל[ומר] שתהיה (א26) ההספקה קלה ובית מושב חמור, הרשות בידך.⁴³

הנה לך מבואר בזה תכלית[ת] הק[ל] ו[חומר] בגדר. ומבואר⁴⁴ הגדר יודע לך כי פירוש[ת] הק[ל] ו[חומר] הוא דבר קל אשר בו חומר[א], שנבא ללמוד ממנו לחמור שתהיה בו אותה חומר[א] (שנבא ללמוד ממנו לחמור שתהיה בו אותה חומר').⁴⁵ וזהו

ישיבה קבועה ללמוד עם מי שרצה ללמוד הלכה מפי'הו". נראה שזהו 'בית מושב ללימודו' שעליו מדובר בטקסט שלפנינו ובחיבורי החוג הקנפנטוני בכללו.

37 נראה שהצורה 'היה כבר נתן' מבטאת השפעה ערבית, כעין השימוש בפועל 'כאן' ובמילית 'קד' (كان قد) לפני הפועל במשפטי תנאי, שבהם התנאי ('אלשרט') הוא בעבר.

38 בכתב היד נכתב: 'מלמד' והאות י נוספה מעל האות מ.

39 כלומר ראובן הוא המלמד והוא קל (שהרי הרב לא נתן לו הספקה), ותכלית הטיעון היא ללמד חומר[א] (שמעון יקבל בית מושב).

40 נראה שכוונתו שהתכונה שהייתה 'אחרונה' במבנה הטיעון הקודם, תכונתו של שמעון ש'נתן לו הספקה', תהיה כעת, בטיעון ההפוך, ראשונה, כלומר היא תהיה תכונתו של ראובן 'שנתן לו הספקה'.

41 כלומר שמעון.

42 בכתב היד ישנם סימני מחיקה על המילה 'כלל'.

43 והטיעון ינוסח אז כך: ומה ראובן, שניתן לו בית מושב – לא ניתנה לו הספקה, שמעון, שלא ניתן לו בית מושב – תינתן לו הספקה?! השימוש ב'משתנים' תאורטיים, במקום בדוגמאות הלכתיות, לצורך הסבר ביאור הקל וחומר מאפיין את חכמי החוג הקנפנטוני. ראה למשל 'זה הקל וחומר שעשה ר' יצחק אבוהב אור הגולה יצ"ו', כתב יד ששון 1046 (סרט 9291), עמ' 74–75 (הדברים נדפסו על ידי אבירים רביצקי, 'פירושו של ר' יצחק אבוהב למידת קל וחומר על פי כתב יד ששון 1046', קבץ על יד, כא [תשע"ב], עמ' 271). מקור השימוש בדוגמאות מסוג זה הוא ככל הנראה ר' יצחק קנפנטון עצמו. ראה מה שמוסר תלמידו, ר' שמואל אלולנסי בשם רבו, בחיבורו 'האבן הראשה', בתוך: ר' יצחק קנפנטון, דרכי התלמוד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 74–75.

44 צריך לומר: ומביאור.

45 המשפט הועתק פעמיים בכתב היד, בוודאי כתוצאה של טעות מחמת הדומות (הומויוטלאוטון) – סוף המשפט הקודם: חומר'.

'ק[ל] ו[חומר]' 46' כלומ[ר] דבר הקל וחומר[א] בו. ולמה שהוא⁴⁷ שתכלית ק[ל] ו[חומר] – ראיית דבר מה, קולא תהיה או חומר[א], ואותו הלמד למד ממלמד בהכרח, נתייחסה הראיה למלמד. 48. וא[ם] ת[אמר]: הלא אתה אמרת שתכליו[ת] הק[ל] ו[חומר] ב'49 – חומרא או קולא, ואם יהיה חומר[א],⁵⁰ הנה יהיה המלמד חמור וקולא [בו],⁵¹ וא[ם] כ[ך] למה נקרא שמו 'ק[ל] ו[חומר]'? ר[וצה] ל[ומר] 52 כי לפי שהמנהג בתלמוד יותר בק[ל] ו[חומר] מבחמור וקולא, לפי שההרגל להביא ראיה להחמיר יותר מלהקל, תיחד בשם הזה, אבל ה[וא] ה[דין].⁵³

ויתכן עוד לומר[ר] 54 שבוה נכללו שניהם, כי בכל מלמד מאי זה ק[ל] ו[חומר] שבו קולא וחומר[א] יהיה התכלית ללמוד חומר[א] או קולא, אלא שהחליף⁵⁵ בזה היות הקולא או החומרא בעצם או לא בעצם. זה, כי הק[ל] ו[חומר] הקולא בו – תנאי עצמי, והחומר[א] – דבר נשוא עליו לבד, לא ע[ל] ד[רך] תואר. והחמור וקולא בהפך, כי החומר[א] בו – ע[ל] ד[רך] נשוא תואר, והקולא – ע[ל] ד[רך] נשוא מיקרי לבד, לא תואר.⁵⁶

- 46 כלומר זה פירוש המונח 'קל וחומר', שהוא 'דבר קל אשר בו חומרא' וכו'.
- 47 כלומר: ובגלל.
- 48 כלומר הביטוי 'קל וחומר' מתאר את הנושא המלמד – שהוא נושא קל ויש בו חומר. המחבר מסביר שמכיוון שעניינה של מידת קל וחומר הוא הבאת ראיה, הנושא שממנו מובאת הראיה הוא מקור הביטוי.
- 49 כלומר תכליותיו הן שתיים.
- 50 צריך לומר: קולא.
- 51 כלומר המלמד יהיה חמור, וקולא בו, וקל וחומר שהלמד שהוא קל תהיה קולא בו.
- 52 צריך לומר: י[ש] ל[ומר].
- 53 הכוונה היא שהמונח 'קל וחומר' מביע רק את אחת מצורות הלימוד של הקל וחומר: מלמד קל וחומר בו, ילמד על למד חמור שיהיה חומר בו. אבל 'הוא הדין' שקיימת גם צורה נוספת: מלמד חמור וקולא בו, ילמד על למד קל שתהיה קולא בו.
- 54 ולפי תירוץ זה המונח 'קל וחומר' מציין את שתי צורות ההיסק של הקל וחומר.
- 55 צריך לומר: שהחילוף, וראה לעיל, הערה 33.
- 56 מניסוחו של המחבר ברור ש'תנאי עצמי' כמוהו כ'נשוא תואר', ו'נשוא עליו לבד', לא על דרך תואר' כמוהו כ'נשוא מקרי', לא תואר'. כוונתו היא אפוא שבמונח 'קל וחומר' נכללות שתי התכונות המנוגדות – התכונה הקלה והתכונה החמורה – ומה שיוצר את ההבדל בין שני סוגי הקל וחומר (קל וחומר שתכליתו לימוד חומרא, וקל וחומר שתכליתו לימוד קולא), הוא שבסוג הראשון, הקולא (ההספקה שלא ניתנה לראובן, במשל), היא התכונה העצמית של המלמד (ראובן), היא הקובעת את מעמדו כקל. והחומרא (בית המושב שניתן לראובן, במשל), היא התכונה המקרית לו, המתלווה לעצמותו הקלה. וההפך בקל וחומר מן הסוג השני – החומרא (ההספקה שניתנה לראובן, במשל), היא התכונה העצמית של המלמד (ראובן), והיא הקובעת את מעמדו כחמור. והקולא (בית המושב שלא ניתן לראובן, במשל), היא התכונה המקרית לו. לשיטת המחבר, הלימוד של קל וחומר מבוסס אפוא על ההנחה שתכונות מתנגדות אינן יכולות לאפיין אותו נושא מאותה בחינה, כלומר לא ייתכן שנושא יהיה גם חמור וגם קל באופן עצמי. אם יש לנושא אחד חומרא וקולא גם יחד, הרי שאחת מהן היא עצמית לו והשנייה מקרית לו. לפי פירושי זה, המחבר מיישם, אמנם באופן לא מפורש, את

ובלשון 'ק[ל] ו[חומר]' נכלל קולא וחומרא, ונכללו ב' מיני הק[ל] ו[חומר].⁵⁷ ומה שלקח הקולא בתואר ולא החומרא, בעבור המנה⁵⁸ כמו שאמרנו אבל ה[וא] ה[דין] שנכלל בו גם המין הב'.

ופה נשלם הדבור במהו ק[ל] ו[חומר], אשר הכוונה בו ידיעת הציור אשר תשלם בגדר.⁵⁹ והוא החלק הא'.

החלק השני בחומר הק[ל] ו[חומר],⁶⁰ וזה יתבאר בכיאר הגבולים אשר מהם יורכב.

אחת ההבחנות החשובות בתורת הקטגוריות האריסטוטליות (הבחנה ששימשה יסוד במשנתו של אריסטו במטפיזיקה) – ההבחנה בין תכונה עצמית ותכונה מקרית, כדי להבהיר את ההיגיון העומד בבסיס הקל וחומר.

57 הבעיה שעמה מתמודד מחבר 'כללי הקל וחומר' העסיקה גם את מהר"י אבוהב ואת ר' יצחק די ליאון (שניהם תלמידיו של ר' יצחק קנפנטון), את ר' שמואל אבן סיד (תלמידו של ר' יצחק די ליאון וחתנו של מהר"י אבוהב), וכנראה כבר את ר' יצחק קנפנטון עצמו. עצם ההתחבטות בשאלה הנוגעת ליחס שבין המבע הלשוני לבין משמעותו, מאפיינת את המקום הרב שנתנו חכמי החוג הקנפנטוני לבעיות סמנטיות, ולרגישות הלשונית הרבה שהייתה בין חכמי החוג. ראה על כך בויראין, העיון הספרדי (לעיל, הערה 5); בויראין, אינטראקציה תרבותית (שם). גם התשובות שמציע מחבר 'כללי הקל וחומר' לשאלה הנידונה דומות (גם אם לא זהות) לתשובות שהציעו חברי בית המדרש הקנפנטוני. להצעות השונות שהעלו חכמי החוג לפתרון שאלה זו ראה רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 253–258.

58 בכתב היד, מעל האות נ, יש נקודה, אולי סימן למחיקה, ואולי צריך לומר: בעבור [=בגלל] המלמד, ומכל מקום הדברים צריכים עיון.

59 כוונת המחבר היא אם כן למסור את ה'ציור' – המושג השכלי המופשט – של הקל וחומר, באמצעות הגדרתו. על המונח 'ציור' במובן של השגה שכלית מופשטת ראה, H. A. Wolfson, 'The Terms *Tasawwur* and *Tasdiq* in Arabic Philosophy and Their Greek, Latin and Hebrew Equivalents', idem, *Studies in the History of Philosophy and Religion*, I.

60 Twersky and G. H. Williams (eds.), Cambridge, Mass. 1973, vol. 1, pp. 478-492
במונח 'חומר הקל וחומר' המחבר מתכוון ליסודות שמהם מורכב טיעון הקל וחומר: 'מלמד', 'למד', 'מגלה' ו'דבר הנלמד'. בהתאם לכך, הוא מאפיין את 'צורת הקל וחומר' (להלן, שער שלישי), כעיקרון שעל פיו מאורגנים אותם יסודות חומריים, כלומר המבנה של הטיעון שממנו נגזרת מסקנת הטיעון. אף השימוש להלן במונח 'גבולים' מורה שהמחבר רואה את עקרונות הקל וחומר באופן דומה להיקש לוגי, שכן הנושא שבמסקנת ההיקש, הנשוא שבמסקנת ההיקש והמונח המשותף לשתי הקדמות ההיקש שאינן מופיע במסקנתו – כל אחד משלושת אלו נקרא בספרות הפילוסופית העברית במי הביניים: 'גבול' (או במינוח אחר: 'קצה'). ראה למשל ר' שמואל אבן תיבון, פירוש המלים הזרות אשר במאמר הרב זצ"ל, בתוך: ר' משה בן מימון, מורה הנבוכים, מהדורת י' אבן שמואל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 40: 'הגזרה מן השתים המחוברות להוליד [=ההיגד האחד משני ההיגדים המשמשים הקדמות בהיקש האריסטוטלי], שנושאה הוא נושא בתולדה, תיקרא 'ההקדמה הקטנה', כגורת 'כל אדם חי' במשלנו. והנושא הוא ייקרא 'הגבול הקטן', כ'אדם' במשלנו. ואשר נושאה נושא בתולדה תיקרא 'ההקדמה הגדולה', כגורת 'כל חי צומח'. והנושא הוא יקרא 'הגבול הגדול', כ'צומח' במשלנו. והגבול שאין לו זכר בתולדה, המשותף לשתי ההקדמות הראשונות, נקרא 'הגבול

ונאמר] שהגבולים אשר הק[ל] ו[חומר] יורכב מהם ד': מלמד ולמד [ומגלה⁶¹] ודבר הנלמד.⁶² (226) והם אלו הדברים אשר הם חומר⁶³ הק[ל] ו[חומר] והק[ל] ו[חומר] מורכב מהם. ואם תעיין במשל הא'⁶⁴ אשר המשלו⁶⁵ יתבאר לך זה כי ראובן הוא שם המלמד, והמגלה – ההספקה, שהיא מגלה על ראובן שהוא קל, והלמד הוא שמעון, ודבר הנלמד – בית מושב. עוד תדע שבכל ק[ל] ו[חומר] מקלים⁶⁶ ב'⁶⁷: הא' על המלמד, והב' על הלמד, זה על חומר[א] וזה על קולא.

עוד יחלק הק[ל] ו[חומר] בבחינת המגלה, אי זה מגלה שיהא,⁶⁸ לב': מגלה אשר יהיה מדין, או מגלה אשר יהיה מסברא. משל אשר יהיה מדין, פי[רוש] מדין אחר אשר נתן למלמד או ללמד, בו יתבאר היותו חומר או קל. וזה יתבאר לך במעט התבוננו[ת] במשל הראשון אשר המשלנו בו, כי המגלה בו ההספקה, והוא דין נתון במלמד, או בלמד, לזה בשלילה ולזה בחיוב.⁶⁹ אמנם המגלה אשר יהיה מסברא הוא כאשר ראה על חומר[ת] המלמד או הלמד, או על קולת אחד מהם, לא מדין אלא מסברא – מצד מדותיו או חכמתו. וזה יתבאר לך כאשר תחלף⁷⁰ במשל ההספקה במקום חסידות או חכמה, ויבוא הק[ל] ו[חומר]: ומה ראובן שאינו יודע לעיין פשטיה דשמעתתא – נתנו לו בית מושב, שמעון שידוע לעיין פשטיה [ד]הלכה – אינו דין שיתנו לו בית?! הנה

האמצעי, כ'חי' במשלנו'. וראה עוד אפרוס, רמב"ם (לעיל, הערה 22), חלק עברי, עמ' לב. על מבנה הסילוגים האריסטוטלי ועל חלקיו ראה ש"ה ברגמן, מבוא לתורת ההיגיון: המדע העיוני של הסדר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 289–312.

61 הוספתי בהתאם לאמור להלן בדף א27.
62 הניתוח של יסודות הקל וחומר והשימוש במונחים המציינים אותם (מלמד, למד, מגלה ודבר הנלמד), אינם ייחודיים לבעל 'כללי הקל וחומר' (וראה להלן שעל יסוד ניתוחים אלה המחבר מסביר את ההבדל בין קל וחומר של דין וקל וחומר של סברא – הבדל שגם הוא נידון ברבים מספרי הכללים). ניתוחים דומים של מרכיבי טיעון הקל וחומר נמצאים אצל תלמידי ר' יצחק קנפנטון: מהר"י אבוהב, ר' שמואל אלולנסי ואחרים, ונראה שניתוח יסודות אלה וקביעת המינוח עבורם מקורם בר' יצחק קנפנטון עצמו. ראה דברי ר' שמואל אלולנסי: 'והנה מן הידוע שבכל ק"ו יש מלמד ולמד ומגלה' (ק"ו ממוהר"ר שמואל אלבאלאנסי, ר' אברהם בן שלמה עקרה [עורך], מהררי נמרים, ויניציאה שנ"ט, דף א ע"א). הרי שכבר בעיני תלמידו הישיר של ר' יצחק קנפנטון יסודות הקל וחומר ומונחיהם הם 'מן הידוע', ומסתבר שמי שייסדם ולימדם הוא ר' יצחק קנפנטון. וראה עוד רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית (לעיל, הערה 1), עמ' 250, הערה 21. אולם ארגון כל הדיון בטיעון הקל וחומר על פי ההבחנה של חומר ההיקש וצורתו הוא עניין ייחודי לבעל 'כללי הקל וחומר'.

- 63 צריך לומר: חומר.
- 64 כלומר במשל הראשון.
- 65 כנראה צריך לומר: המשלנו.
- 66 צריך לומר: מגלים.
- 67 כלומר שניים.
- 68 כלומר בין מגלה שהנושא חומר ובין מגלה שהנושא קל.
- 69 שלראובן לא ניתנה הספקה, ולשמעון כן ניתנה הספקה.
- 70 ראה לעיל, הערה 33.

מבואר לך בעיון שהמגלה מכאן הוא מסבר[א] כי אין הידיעה והבלתי ידיעה דין נתון במלמד. ולמדקדק דבר נמצא בעצמותו, יראה בעבורו היות המלמד והלמד זה חמור וזה קל.

החלק השלישי בצורת הק[ל] ו[חומר]. למה⁷¹ שהצורות בב' פנים: צורה טבעית וצורה תבניתית, והצורה הטבעית – ההודעה בה שלמות הדבר אשר הוא תכליתו, כמו הדיבור באדם, והיה בכל אשר (27א) ביארנו התכלית בק[ל] ו[חומר] הנה כבר ביארנו (התכלית)⁷² הצורה בק[ל] ו[חומר].⁷³ אבל למה שמתכונת הק[ל] ו[חומר] ידין על התכלית, נדבר כאן בצורה התבניתית, שהכוונה תכונת הק[ל] ו[חומר].⁷⁴

כבר ביארנו בחלק הב' שהק[ל] ו[חומר] מורכב מד' דברים: מלמד ולמד ומגלה ודבר הנלמד, וביארנו שהמגלה הא' הוא מגלה על קולא והב' על חומר[א], ראוי שנבאר באי זה מקום יהיה המגלה על חומר[א] ובאי זה נשים אותם⁷⁵ מגלה על קולא. ונא[מר] כי התכליות בק[ל] ו[חומר] שתיים: תכלית קולא ותכלית חומר, כמו שביארנו בחלק הא'. הנה כשיהיה התכלית קולא, יהיה המלמד חמור, והמגלה על חומר[א] א[ם] כ[ך] [הוא] במלמד.⁷⁶ וכאשר יהיה המגלה על חומר[א] שוללי,⁷⁷ יהיה הדבר השלול – קל.⁷⁸

71 כלומר: בגלל.

72 בכתב היד ישנם סימני מחיקה על המילה 'התכלית'.

73 בכתב היד נכתב: 'בק"ו הצורה', עם סימן להיפוך סדר המילים.

74 המחבר מבחין בין 'צורה טבעית' – היא ה'צורה' המינית במובנה האריסטוטלי – העיקרון הקובע את תפקוד העצם הטבעי ואת תכליתו, ובין 'צורה תבניתית' – הסכמה, או המבנה, של דבר. לדעת המחבר, לטיעון קל וחומר ישנן שתי תכליות אפשריות: א. להוציא מסקנה חמורה – זאת כאשר לומדים מנושא קל שיש בו חומר לנושא חמור, שצריכה להיות בו החומר; ב. להוציא מסקנה קלה – זאת כאשר לומדים מנושא חמור שיש בו קולא לנושא קל, שצריכה להיות בו הקולא. אלו הן שתי צורות התפקוד של הקל וחומר, וכשהקל וחומר מתפקד כך בפועל הרי הוא מממש את ייעודו ואת תכליתו. מבחינה אריסטוטלית, לימוד חומר או לימוד קולא הם אפוא תכליות הקל וחומר, ומשום כך הם בבחינת 'הצורה הטבעית' של הקל וחומר. אולם, טוען המחבר, מה שקובע האם תכלית הקל וחומר היא תכלית א או תכלית ב, הוא המבנה של הטיעון: אם המבנה הוא לימוד מנושא קל שבו חומר – תכליתו היא תמיד לימוד חומר, ואם המבנה הוא לימוד מנושא חמור שבו קולא – תכליתו היא תמיד לימוד קולא. משום כך, טוען המחבר, בדיון על צורת הקל וחומר יש להתרכז ב'צורה התבניתית', משום שהיא העומדת בבסיס 'הצורה הטבעית' וקובעת אותה. זהו הבסיס להמשך דיונו של המחבר בחלק השלישי, בתבניות השונות של טיעון הקל וחומר.

75 צריך לומר: אותו.

76 שהרי המלמד הוא החמור.

77 דהיינו כשהתכונה שאותה מציין המגלה, אמנם היא חומר, אך היא נשללת מן המלמד.

78 כלומר כאשר המגלה על חומר נשלל מהמלמד, אותו הדבר הנשלל הוא קולא. למשל: ומה ראובן, שלא נכון לגביו שאינו יודע לעיין פשטיה דשמעתתא, וכו'. 'אינו יכול לעיין פשטיה דשמעתתא', הוא דבר קל, והוא נשלל מראובן, ומשום כך הוא מגלה על חומר בראובן.

והמגלה על קולא הוא בלמד, והוא חיובי בהכרח אם הדבר המגלה קל.⁷⁹ ובהפך בתכלית השני, ר[וצה] ל[ומר] כשיהיה התכלית (ב) חומר[א], ר[וצה] ל[ומר] כי המגלה על קולא יהיה במלמד, ואם הדבר המלמד קל – הוא⁸⁰ חיובי, ואם הוא⁸¹ חומר – [המגלה] שוללי, והדבר המגלה על חומר א יהיה בלמד בהכרח.

וזה צורתו, המלמד ומגלהו והדבר הנלמד[ד], כמו שיתבאר לך במשל הנזכר. ופה נשלם הדיבור בצורת הק[ל] ו[חומר] והוא החלק הג'.

החלק הרביעי בביאור הק[ל] ו[חומר] המופתי ושאינו מופתי. וזה יתבאר לך בביאור הפרכות הנהוגות[ת] בתלמוד. ונא[מר] כי הפרכ[א] תחלק בבחינת עצמותה לב' חלקים: פירכ[א] מדין או פירכ[א] מסבר[א]. משל לפרכ[א] מדין במשלנו הנזכר, שנא[מר]: מה לראובן שכן יחדו לו מקום בבית הכנסת, תאמ[ר] בשמעון שלא יחדו לו מקום בבית הכנסת. והענין בפרכ[א] הזאת א[ח]ת מב' כוונות: או (227) לומ[ר] שבית מושב נגרר אחר ייחוד המקום (בבית הכנסת) ולזה נבנו⁸² לראובן בית מושב ימשך⁸³ לייחוד המקום, או בעבור שהיא קלה או חמורה.⁸⁴ או נאמ[ר] שהכוונה בו חומר[א] בראובן, והחומר[א] היא רצתה התורה שתכריח כנגד כל החומר[ת] הנמצאות בלמד, שהוא שמעון.⁸⁵ משל לפירכ[א] מסברא במשל הנזכר: מה לראובן שכן הוא חסיד, תאמ[ר] בשמעון שכן אינו חסיד, וזה יהיה בב' מיני הק[ל] ו[חומר].⁸⁶ וא[ם] כ[ן] יהיו מיני הק[ל] ו[חומר] בבחינת הפירכות ד',⁸⁷ כי לק[ל] ו[חומר] דין ימצאו ב' פירכות[ת] – מדין או מסברא, דין לק[ל] ו[חומר] מסבר[א] חלוק ב' לפירכות בבחינת הנפרך ר[וצה] ל[ומר] בבחינת הדבר מהדבר אשר מהם הורכב הק[ל] ו[חומר] אשר תמצא בו הפירכות. הפירכ[א] יהיה במלמד והוא הנקר[א] עיקר[א] דדינ[א], או בלמד והוא

79 שכן אם המגלה על קולא הוא שוללי, והדבר הנשלל הוא קל, אזי הלמד הוא חומר.

80 כלומר: המגלה.

81 כלומר: הדבר המלמד.

82 צריך לומר: נתנו.

83 אולי צריך לומר: המשך.

84 כלומר הויקה שבין נתינת בית מושב לבין ייחוד מקום בבית הכנסת, נוצרת או בגלל שבשני המקרים מדובר על הקצאת מקום, או בגלל שייחוד המקום מהווה חומר א וחומר ת ראובן נגררת בעקבותיה (בטיעון קל וחומר שתכליתו לימוד קולא, התכונה המשמשת פרכה מדין היא קלה ולכן קולת המלמד נגררת בעקבותיה – זו כוונת הדברים: 'או בעבור שהיא קלה או חמורה').

85 ולפי הסבר זה, כוונת הפרכה מדין אינה לקשור בין חומר המלמד (נתינת בית מושב) לחומר הפרכה (ייחוד מקום בבית הכנסת), אלא להעלות את האפשרות שחומר הפרכה חזקה יותר מן החומרות שבלמד (שנתינתה לשמעון הספקה), ולכן הלמד אינו יכול ללמוד בקל וחומר מן המלמד.

86 כלומר בקל וחומר של דין ובקל וחומר של סברא.

87 כלומר: ארבעה.

הנקר[א] סוף⁸⁸ דינא. משל למלמד כבר התבאר למעלה בב' פנים,⁸⁹ ומשל למלמד⁹⁰ הוא כי כשנאמר[ר]: שמעון שנתנו לו הספקה ולא נתנו לו בית מושב.⁹¹ אבל למגלה לא נעשה פירכ[א], כי לא נלמוד ממנו דבר אלא גלוי למלמד שהוא חמור או קל, ואין אנו חוששין, היה הוא חמור או קל.

ולפי זה יראה שהק[ל] ו[חומר] יחלק בבחינת הפירכ[א] לד' מינים. כי כל ק[ל] ו[חומר] ימצא בו ד' פירכות: שתיים למלמד ושתיים ללמד,⁹² ומיני הק[ל] ו[חומר] הם ב': סברא או דין, כמו שנתבאר למעלה.⁹³ ולכל א[חד] ד' פירכות, א[ם] כ[ן] יחלק לח' בבחינת הפרכות[ת]. ונא[מר] כי לא יחלק אלא לו,⁹⁴ כי בק[ל] ו[חומר] אשר הוא מדין לא תמצא פירכ[א] מסברא בלמד (כי אם נאמ' שמעון שהוא אינו יודע אינו דין שיתנו לו בית מושב).⁹⁵ וכן בק[ל] ו[חומר] מסבר[א] לא תמצא בלמד פירכ[א] מדין, כי אם נאמ[ר]: שמעון שהוא (אינו) יודע⁹⁶ – אינו דין שיתנו לו בית מושב!?, לא יופרך עם לוי שנתנו לו הספקה ולא נתנו לו בית מושב. וא[ם] כ[ן] נפלו ב' ונשארו ו' מינים. במלמד ב' פירכות (28א) בק[ל] ו[חומר] ובמלמד בק[ל] ו[חומר].⁹⁷ וא[ם] ת[אמר] הרי שנעשה ב' פירכות במלמד⁹⁸ בזה הדרך: מה לשמעון שכן לא ייחדו לו מקום בבית הכנסת, או: מה לשמעון שכן אינו יודע,⁹⁹ ויתרבו מיני ק[ל] ו[חומר] בזה הדרך. נשיב ונאמ[ר] כי הן הנעשות במלמד, ואין חילוף¹⁰⁰ אלא בקדימה ואיחור, שנכנס עם הלמד או עם המלמד, והכל א[חד] ואין בזה ריבוי.¹⁰¹

- 88 ראה לעיל, הערה 33.
 89 בביאור פרכה מדין ופרכה מסברא.
 90 צריך לומר: ללמד.
 91 כלומר זהו הלמד שעליו הפרכה אסיפא דינא חלה. אבל המחבר אינו מבאר כאן מהי הפרכה אסיפא דינא האפשרית במקרה זה.
 92 כלומר פרכה מדין ופרכה מסברא למלמד, וכן פרכה מדין ופרכה מסברא ללמד.
 93 ראה לעיל דף 26ב.
 94 כלומר: לשישה.
 95 צריך לומר: כי אם נאמ[ר]: שמעון שנתנו לו הספקה – אינו דין שיתנו לו בית מושב!?, לא יופרך עם לוי שידוע לעיין פשטיה דשמעתתא, ולא נתנו לו בית מושב.
 96 הכוונה: שמעון שהוא יודע לעיין פשטיה דשמעתתא.
 97 נראה שיש במילים האחרונות חסרון בטקסט.
 98 צריך לומר: בלמד.
 99 כלומר הק"ו הוא: מה ראובן שלא נתנו לו הספקה – נתנו לו בית מושב, שמעון שנתנו לו הספקה – אינו דין שיתנו לו בית מושב! פרכה: מה לשמעון שכן לא ייחדו לו מקום בבית הכנסת (וזה פרכה מדין). או פרכה: מה לשמעון שכן אינו יודע לעיין פשטיה דשמעתתא (וזה פרכה מסברא).
 100 ראה לעיל, הערה 33.
 101 כלומר שתי הפרכות הנ"ל אמנם מובעות כאילו הן נאמרות על שמעון הלמד, אולם במהותן מדובר בפרכות על המלמד (כלומר מדובר בפרכות אעיקרא דינא ולא אסיפא דינא). שכן למעשה הפרכה מדין היא: מה לראובן שכן ייחדו לו מקום בבית הכנסת, תאמר בשמעון

ואחרי הודיעי הדרכים אשר בהם יחלש הק[ל] ו[חומר] ונפל למשכב,¹⁰² ראוי שנבאר במה ישוב ויחזק כחו וחילו ויקום אחרי נפלו.¹⁰³ ונאמ[ר]: ישוב חזק ונשלם ובריא אולם בג' דרכים: בהפכת הק[ל] ו[חומר] מנושאים למקומות; או בהכנסת פירכ[א]; או בפרכ[א] לפירכ[א]. ונבאר אלו הג' מינים.

אם הראשון, והוא הפכת הק[ל] ו[חומר] מנושאים למקומות (או בהכנסת פירכ' או בפירכ' לפירכ'),¹⁰⁴ הוא בזה הדרך במשל אשר המשלנו, ונאמ[ר] כי עד עתה היה המלמד ראובן והלמד שמעון, ולפי[כך] עשינו פירכא מה לראובן וכו'.¹⁰⁵ עתה נשוב וננהפוך שיהיו המלמדים¹⁰⁶ והלמד מגלים, וההספקה ובית מושב במקום אשר ישכון שם ההספקה אינו דין שישכון שם בית מושב?¹⁰⁷ והנה עתה לא יופרך: מה לראובן כו', שלא נכנס בו עמו. ואין ראוי שתטעה בדברינו, ונאמ[ר]: הנה באומרך במקום יורה על נושא, ומה לנו נזכיר ראובן בפ[י]רוש[א] או נזכירהו בסתם, שאין כוונתנו שהמקום[ם] הוא המלמד, רק המגלה. והרי הוא באמרנו: ומה הספקה שהיא חמורה יותר מבית מושב, והראיה – שבמקום ש[לא] נתנו הספקה, נתנו בית מושב, ע[ם] כ[ל] ז[ה] נתנה לשמעון בית מושב שהוא¹⁰⁸ קל, שכן הנה במי שלא נתנו לו הספקה אינו דין שיתנוה לשמעון?! והנה עתה המגלה הוא המקום שהוא ראובן, ולא נאמ[ר] מה לראובן כו'.¹⁰⁹ וא[ם] ת[אמר] עדיין יש לדין ולעשות הפירכ[א] בעצמה בלשון מחולף, ולו[מ]ר: מה לבית מושב שכן נגרר אחר ייחוד מקום,¹¹⁰ תאמ[ר] בהספקה (28ב) שאינה נגררת אחר ייחוד מקום, והנה בית מושב חמור והספקה קלה. נשיב ונאמ[ר], שאין זה דומה לאמרנו מה לראובן כו', כי שם היתה החומרא המתחדשת בפירכ[א] מעצמות ראובן שהוא קל שבחמור, אבל בבית מושב לא נתחדש חומר[א] בו להיות ייחוד המקום קודם בנושאו והוא נגרר אחריו, ולזה אין מקום לזאת הפירכ[א].¹¹¹ ואם תשוב ותאמר: זה יהיה אם נכנס בפירכ[א] בדרך החומר[א] אבל כו' אם תהיה הכוונה בו גדרא לבד

שלא ייחודו לו מקום בבית הכנסת. והפרכה מסברא היא: מה לראובן שכן יודע לעיין פשטיה דשמעתתא, תאמר בשמעון שאינו יודע לעיין פשטיה דשמעתתא. דהיינו הפרכות נאמרות, למעשה, קודם במלמד ורק אחר כך בלמד, וכפי שאומר המחבר עצמו.

102 הלשון מבוססת על שמות כא, יח.

103 הלשון מבוססת על שמואל ב א, י.

104 זוהי אשגרה מן הדברים שלמעלה.

105 מה לראובן שכן נתנו לו מקום בבית הכנסת (פרכה מדין), או: שכן הוא חסיד (פרכה מסברא).

106 צריך לומר: המלמד.

107 לפי הצעה זו יש לנסח את הקל וחומר כך: ומה הספקה, שראובן לא קיבלה ושמעון כן קיבלה; בית מושב, שראובן כן קיבלו – אינו דין שיקבלו שמעון?!

108 כלומר: בית מושב.

109 שהרי אין אף פעם פרכה על המגלה, והרי עכשיו ראובן הוא המגלה.

110 כלומר אחר ייחוד מקומו של ראובן בבית הכנסת.

111 כלומר הפרכה המוצעת אינה משנה את מעמדו של הנושא הנידון בקל וחומר של מקומות (הנושא הוא בית מושב, ולא ראובן).

הנה אם היה לא תתחדש חומר[א] בעצמותו יפרך הק[ל] ו[חומר] בדרך שהוא נפרך בנושאים, ולזה היה איפשר[ר]¹¹² שנא[מר] שאין זאת הפירכ[א] ממה שראוי שתעשה, למה שנצא בה עם ההספקה שהיא זולת הדרוש אשר הוא בית מושב, ובוה לא נצטרך למה שאמרנו שאינה פירכ[א] בעצמות א[חת] שאין לה מציאות, אלא שאין זה כלל, כי עתה כבר נכנסנו בהספקה ובית מושב בלמד ומלמד והיתה כוונתנו שההספקה חמורה והגלוי מראובן ושהבית מושב ראוי שתנתן לשמעון, והקשינו שבית מושב חמור שלא ינתן אלא בטורח גדול ושיקדם לו דבר אחר, אבל ההספקה לא תצטרך בנתינתה לדבר אחר, וזה יורה על היותה קלה. והנה עתה מלבד היות מציאות לפרכות הגררה(?) יקשה לנו פירכ[ת] הקולא והחומרא, שהרי אמרנו הפך התשובה שאמרנו למעלה, ושהחומרא היא בעצמות בית מושב. וי[ש] ל[ומר] כי אין זה כן, שאין ייחוד המקום[ם] סבה לחומר[ת] בית מושב שראובן גלה לנו שהיא קלה, ואיך נתנו לו בית מושב החמור ולא ההספקה, ולמה שבארנו ג[ם] כ[ן] שהוא דרך המושבות¹¹³ אין לזאת הפירכ[א] לפי¹¹⁴ זה הפי[רוש] מבוא בק[ל] ו[חומר] זה, ר[וצה] ל[ומר] של מקומות, שאין הפירכ[א] בכל דהו כך מצינו,¹¹⁵ אבל בק[ל] ו[חומר] ראוי שתהיה הפירכ[א] מחדשת חומר[א] או קולא (א29) הפך ההנחה לא המשכות, ואין זה בק[ל] ו[חומר] של נושאים, כי כבר יחדש חומר[א] בנושא אם היה הוא נגדר¹¹⁶ אחר הייחוד ואין בו חומר[א] מצד המשכות היתה חומר[א] מצד היותו מקבל שניהם. והנה מפורש התועלת המגיע מהתהפכות הק[ל] ו[חומר] מנושאים למקומות.

אבל אין ראוי שתטעה שיהא זה הדין בכל ק[ל] ו[חומר] ואפי[לו] יהיה מסבר[א], שאינו כן. להמשיל לך משל בק[ל] ו[חומר]: ומה ראובן שאינו יודע – נתנו לו מושב, שמעון שהוא יודע – אינו דין שיתנו לו בית מושב? אם נעשה פירכ[א] ונא[מר]: מה לראובן שכן הוא חסיד, או: שכן נתנו לו הספקה, הכוונה בזה לומר[ר] שאין הבלתי ידיעה מורה קלות כראוי כמו שחשבנו, ואין לה מבוא בקלותו, כי נתינת בית מושב מצד סבה אחרת – מסבר[א] או דין, אבל כשיהיה הק[ל] ו[חומר] מדין היתה הפירכ[א] מסבר[א] או דין, יועיל אם נהפוך אותו. וכן ראוי שתדע שאם תהיה הפירכ[א] בסוף¹¹⁷ דינא לא תועיל ההספקה, שג[ם] כ[ן] נאמ[ר]: מקום פלוני יוכיח, כ[ל] ש[כ]ן שאותה הפירכא מוכחת שאין הדבר שחשבנו שהיה תתן חומרא בראובן חמור שיתן בו חומרא

112 כלומר: אפשר.

113 אולי צריך לומר: הימשכות.

114 צריך לומר: לפי.

115 אולי צריך לומר: כמה מצינו, וראה להלן, הערות 122, 123, שבניגוד לקל וחומר, טיעון מה מצינו (או: הצד השווה), פרכינן בטיעון כל דהו.

116 אולי צריך לומר: נגרר.

117 ראה לעיל, הערה 33.

ושימשך לה בית מושב, כי לוי יוכיח שנתנו לו הספקה ולא נתנו לו בית מושב, וזהו הדרך האחת] אשר בו ישוב מק[ל] ו[חומר] חזק.

אם השני, והוא הכנסת הפירכ[א], הכוונה שכאשר נעשה פירכ[א] לק[ל] ו[חומר]: מה למלמד, נכניס אותה בק[ל] ו[חומר] ועמה נעשה הק[ל] ו[חומר] יותר חזק. וזה יתבאר לך היטב במשל שהמשלנו בק[ל] ו[חומר] מדין ופירכ[א] מסבר[א] בזה הדרך, ונא[מר]: ומה ראובן שלא נתנו לו הספקה – נתנו לו בית מושב, שמעון שנתנו לו כו', מה לראובן שכן הוא יודע לעיין תאמ[ר] בשמעון כו', אז נשיב לבנות הק[ל] ו[חומר] עם הפירכ[א] ויותר חזק, ונאמ[ר]: ומה ראובן שהוא קל (29) בתכלית, שעם כל ידיעתו – לא נתנו לו הספקה, נתנו לו בית מושב, שמעון שהוא חמור, שעם כל סכלותו – נתנו לו הספקה כו'. וראוי שתדע שאין זה אלא בק[ל] ו[חומר] הרמוז אשר המשלנו בו, שהוא מדין והפירכ[א] מסבר[א], אבל בג' מינים הנשארים לא תועיל הכנסת פירכא כי אין לזה מקום. וזה, שהכוונה בהכנסת פירכ[א] השאר הקל – יותר קל, והחמור – יותר חמור, וזה יהיה כאשר כח הפירכ[א] יותר חלוש מכח הק[ל] ו[חומר], אבל כאשר הם שוים או שכח הפירכ[א] יותר חזק, אין מקום כלל להכנסת הפירכ[א]. וזה יתבאר לך אחר שהקדים לך שכח הדין יותר חזק מכח הסברא, למה שהסברא[א] היא מחשבה והדין היא גזרה, א[י] א[פשר] לכפור אותה בענין בעולם, והנה במשלנו שהיה כח הק[ל] ו[חומר] הוא הגזירה וכח הפירכ[א] הוא כח הסברא, היה מקום להכנסת הפירכ[א], אומ[ר] שהדין רצה להקל לראובן עם כל ידיעתו, אבל כשהפירכ[א] מדין, לא כח¹¹⁸ במגלה להכריח שיהא ראובן קל או חמור, ואם היה מדין כל[ל] ש[כן] מסבר[א], כי כח הפירכא גדול כמוהו או יותר ממנו. וזה הטעם בעצמו כאשר הק[ל] ו[חומר] מסבר[א] והפירכ[א] מסבר[א], אבל כאשר הק[ל] ו[חומר] מדין והפירכ[א] מסבר[א] תהיה מקום להכנסת פירכ[א]. האמנה כבר איפש[ר] שאם כן הלא יהיה מקום להכנסת פירכא, וזה כאשר תהיה הפירכ[א] מרב¹¹⁹ לא יהיה לו מבוא בלמד כלל. משל תהיה הפירכ[א] לק[ל] ו[חומר] הדין: מה לראובן שכן הוא חלוש ולזה נתנו לו בית, תאמר בשמעון שהוא חזק – שאין צריך בית מושב. הנה עתה לא נוכל לומר] נכניס הפירכ[א] בק[ל] ו[חומר] ונא[מר]: ומה ראובן הקל, שעם כל חולשתו לא נתנו לו הספקה – נתנו לו בית, שמעון החמור, שעם כל חזקתו נתנו לו הספקה – אינו דין שיתנו לו בית? זה אין לו מקום כלל, שאין החולשה והחזוק (30) סבות ללא הספקה והספקה, כי כבר תמצא עם החולשה עושר ועם החזוק עניות, ולזה אין מבוא לזה להכנסת פירכא. וזהו הדרך השנית.

118 אף כאן נראה שישנה השפעה ערבית על סגנון המחבר. שהרי כוונת המחבר היא לומר שאין כוח במגלה, והוא משתמש ב-*لا النافية للجنس* (לא אלנאפיה' ללג'נס) – 'לא' השוללת את המין, שמשמעותה: אין.

119 צריך לומר: מדבר.

אם השלישית, והוא פירכא לפירכא זה יהיה בזה הדרך, כי כשנאמר[ר]: מה לראובן שכן ייחד לו מקום¹²⁰ ונתנו לו בית מושב, והכוונה כי אין לזה מבוא לנתנת בית מושב, וישאר הק[ל] ו[חומר]. ופעמים ישאר בזה התלמוד ופעמים יחזור ויאמר: מה ללוי שכן נתנו לו מלבוש אחד, ולזה נתנו לו בית מושב, ונאמר[ר]: יהודה יוכיח, שלא נתנו לו מלבוש ונתנו לו בית מושב. יששכר יוכיח, מה ליששכר שכן לא נתנו לו הספקה כו', או נשוב ונאמר[ר]: ראובן יוכיח, וחזר הדין – לא ראי זה כראי זה, ר[וצה] ל[ומר] שישוב הק[ל] ו[חומר]. וישוב¹²¹ מי שפי[רש] שהכוונה שישוב לאיתנו. וקשה לזה הפירושו, שאם[כ] כ[ן] איך השיבוהו לצד השוה, שהוא יותר חלוש מק[ל] ו[חומר], ופרכי[נן] ביה כל דהו.¹²² ועוד, שהוא מבואר שאינו שב לאיתנו, שכוונתו היה שהמלמד קל בתכלית וכבר גלה שאינו כן, ולזה נחלש הק[ל] ו[חומר].¹²³ וא[ם] ת[אמר] א[ם] כ[ן] אפי[ל]ו[ל] שלא ישוב הק[ל] ו[חומר] לראובן יוכיח, אלא שישאר בלוי יוכיח, יחלש הק[ל] ו[חומר], נאמר[ר] שזה אינו, שכאשר אמרנו שלוי יוכיח, הכוונה שאין בית מושב מצד הסבה הנזכר ולזה ישוב הק[ל] ו[חומר], אבל אחר[ר] כ[ך] שהכנסנו עצמינו לתת סבה לכל דבר ודבר הנה ראוי שתהיה מסובב מסבה אחת, לא מסבות מחולפות, ולזה נכנסנו בצד השוה. ואם תשוב ותאמר: גם זה נאמר[ר] שראוי שיהיה לראובן ולא בית מושב, מסבה אחת, ויצטרך שווי, נאמר[ר] שהכוונה באמרנו: לוי יוכיח, לומר[ר] שאין סבת בית

120 כלומר: מקום בבית הכנסת.

121 צריך לומר: ויש.

122 ראה בבלי, חולין קטו ע"ב–קט"ז ע"א, כללי רב מרדכי.

123 השוואת הדברים לדינו של ר' שמואל אלולנסי בסוגיה זו מגלה כי העמדה הראשונה שדן בה בעל 'כללי הקל וחומר' ודוחה אותה, היא זו של רבי יצחק קנפנטון. ראה אלולנסי, האבן הראשה, עמ' 74. מחבר 'כללי הקל וחומר' מקשה על עמדה זו שתי קושיות: ראשית, ממהלך הדיון התלמודי נראה שהתלמוד מתייחס לשלב 'חזר הדין' לא כלימוד של קל וחומר אלא כלימוד של 'הצד השווה', כלומר כאנלוגיה המבוססת על המכנה המשותף של שני נושאים שונים (או לפעמים אף שלושה ויותר). המעמד הלוגי-הלכתי של לימוד 'הצד השווה' נמוך ממעמדו של לימוד קל וחומר, שהרי לפי כללי רב מרדכי שהובאו בבבלי חולין קטו ע"ב–קט"ז ע"א, לימוד של הצד השווה (בניגוד ללימוד קל וחומר), אפשר לפרוך אפילו בפרכה שאין בה היבט של קולא וחומרא (פרכה 'כל דהו'). שנית, בעל 'כללי הקל וחומר' טוען כי לימוד של קל וחומר מבוסס על ההנחה שמבחינת התכונות שבהן מושוים המלמד והלמד, המלמד קל באופן מוחלט ביחס לנושא הלמד. אולם לאחר דיון שתוצאתו 'חזר הדין' ברור שהנושא המלמד אינו קל באופן מוחלט ביחס לנושא הלמד ומכאן שאפשר ללמוד ממנו רק בדרך של 'הצד השווה', ולא בדרך של קל וחומר. העמדה שנוקט בה בעל 'כללי הקל וחומר' היא עמדתו של מהר"י אבוהב, או עמדה שהתקיימה בבית מדרשו של חכם זה. ראה כתב יד אוקספורד בודלי' Mich. 366 (נויבאואר 1517, סרט 16436), דף 71א–71ב. ורסיה זו של פירוש מהר"י אבוהב לקל וחומר נדפסה על ידי מהדיר אנונימי, 'פירוש הק"ו בשם המהר"י אבוהב', מוריה כב (רנה-רנו, תשנ"ט), עמ' טז–כו. על ורסיה זו ועל היחס בינה לוורסיה האחרת לפירוש מהר"י אבוהב למידת קל וחומר, הנמצאת בכתב יד ששון 1046 (סרט 9291), עמ' 74–81, ראה רביצקי, פירושו של ר' יצחק אבוהב למידת קל וחומר (לעיל, הערה 43), עמ' 264–269.

מושב ייחוד המקום, כי לוי יוכיח, ונשוב ונעשה בו ק[ל] ו[חומר] (ב30) ונאמ[ר]: ומה לוי שלא נתנו לו הספקה – נתנו לו בית מושב כו', ובוה לא יופרך מייחוד המקום, אבל נחזור לעשות פירכ[א] מענין אחר, ונא[מ]ר: יהודה יוכיח בו, נעשה הק[ל] ו[חומר] ונשוב להקשות עד שנשוב לראובן יוכיח, ואז יסוב הענין בסבוב כי נשוב לומ[ר]: מה לראובן (שכן לראובן) שכן ייחדו לו מקום, לוי יוכיח וכו', וזהו 'וחזר הדין', לא ר[וצה] ל[ומר] שישוב הדין בסבוב, ולזה נצטרך לצד השוה. ואם עוד תשוב ותאמר: זה יהיה אם יקרה יהיו שוים ראובן ולוי בענין ההספקה, ר[וצה] ל[ומר] בשלילה אם תהיה בחיוב ללוי לא יעשה הק[ל] ו[חומר], נשיבך כי זה אי אפשר, כי איך היה מביא א[ם] כ[ן] הוכחה מלוי והוא אינו שוה לראובן בענין ההספקה, כי המוכיח צריך שיהיה שוה למי שמוכיח עליו.

ופה נשלם בביאור ק[ל] ו[חומר] מופתי ושאינו מופתי והוא החלק הד' ונשלם הק[ל] ו[חומר].

תם